

crkva u svijetu

PRINOSI

PITANJE KRIVNJE I GRIJEHA U SUVREMENOJ KNJIŽEVNOSTI

Drago Šimundža

Iako pisci — to moramo odmah naglasiti — gotovo nikada ne tretiraju izravno pitanje grijeha i krivnje u svojim književnim ostvarenjima, mi ipak možemo polazeći s etičkog stajališta otkriti, vrlo često, u književnim djelima i tu dimenziju ljudskog bića, dimenziju društvenog etosa i osobnog proživljavanja i doživljavanja etičko-religioznog ili, u širem smislu, ljudskog osjećaja krivnje i grijeha. Ali, moramo priznati, stvar je o kojoj želimo govoriti i previše složena, u najmanju ruku opširna. Možda bi se moglo govoriti određenije o krivnji i grijehu u nekom određenom djelu ili u nekom određenog pisca. No naš je zadatak općenit, informativan. Stoga nam ne preostaje drugo nego jedan sintetički presjek suvremene literarne misli, koji će nam dati uvid u to bez sumnje složeno pitanje.

Etički aspekti književnosti

Književnost je u prvom redu umjetnost. Stoga joj se redovito prilazi s estetskih stajališta. Sklad i harmonija iskaza, stilska sredstva, struktura i kompozicija, jednom riječi poezija — više zanimaju književne kritičare negoli sadržaj i poruka pisca. Literatura je, kaže Wasel u svojem djelu *Gehalt und Gestalt*, umjetnički strukturirana. U njoj se, ističu opet književni teoretičari, združuju svjesna i nesvjesna djelatnost.

Pa ipak, koliko god prema Croceu, Iarpurlaristima i nadrealistima shvaćali književnost kao intuitivno-umjetničku kreaciju, ne možemo nipošto zanemariti sadržaj i poruku književnih djela. Književnost je, kažu, najekspresivniji odraz ljudskog totaliteta, u njoj se odražavaju sve misli i navike, životne težnje, stvarne potrebe i odrazi ljudskoga bitka. U literaturi se zrcali lice i naličje jedne kulture i jednoga razdoblja. Stoga, iako se književni kritičari nerado upuštaju u pretresanje same poruke književnih ostvarenja, engleski literat i literarni teoretičar T. S. Eliot napo-

minje u svojim književnim pogledima: »Kritičar koji se ne bi zanimao ni za što drugo nego za ‚literaturu‘ imao bi malo što kazati, jer bi njegova literatura bila čista apstrakcija.« A njegov sunarodnjak I. A. Richards u svojim *Načelima književne kritike* izravno upozorava: »Pogrešno je misliti da etika nema veze s umjetnošću.«

Koliko god naime jezični instrumentarij i stilska sredstva bili značajni za književnu vrijednost samoga djela, oni su, s druge strane, medij, komunikativno posredstvo u prenošenju određene poruke, sadržaja, koji na umjetnički način dakako otkriva i priopćava »svoj svijet«, određene poglede i nazore, jednom riječi misao i poruku pisca. Stoga njemački literarni teoretičar Kayser u svojim analizama dijeli književno djelo u više slojeva: vanjsku kompoziciju, ritam, zvučnost i, naravno, sadržaj. I to s pravom, jer je književnost povijesno i društveno funkcionalna. Ona nije jednostavni doživljaj i ushićenje, nego i društveno-misaona i kulturna dimenzija, u kojoj se stapaju filozofsko-etički i estetsko-emocionalni tijekovi jednoga razdoblja, jedne kulture i određenoga mentaliteta. Stoga je moguće u analizi književnih djela pratiti i proučavati čisto misaonu stranu, sadržaj i poruku pisca, staviti sve to u odgovarajući društveno-povijesni kontekst i, poštujući korisna načela pozitivističke metode, otkriti određene filozofske, sociološke, religiozne, etičke i druge relevantne tendencije pisca i njegova vremena.

U tom smislu, mi ćemo se u ovom našem izlaganju udaljiti od uobičajenih postupaka u analizi i razludžbi književnih djela i zaustaviti ćemo se, kako rekoh, informativno — u presijeku — na sadržajnoj poruci moderne literature, i to na njezinu samo jednom aspektu, na misaono-etičkoj dimenziji, dotično na pitanju krivnje i grijeha u literaturi.

Kontingentnost čovjeka u literaturi

Ontički nekonzistentan, psihički nepostojan, etički nesavršen — čovjek se u prošlosti, kao i danas, osjećao strancem u svojemu vlastitom prostoru; životno nesiguran i ovisan, osjećao je da je on »od drugdje«, da je »došao iz neke tuđine«, da su njegov bitak i smisao negdje »izvan« njegovih omeđenih granica, izvan svagdanjih nemira i časovitih uspjeha; bilo mu je jasno da su njegov početak i svršetak — te temeljne odrednice njegova bivstva — izvan domašaja njegovih sila. O tome bi nam najstarija, daleka književnost mogla pričati na dugo i široko. Sjetimo se časkom starozavjetnih knjiga i nama donekle poznate stare grčke i rimske književnosti, da ne spominjemo stare knjige istočnih naroda.

Ne ulazeći ovaj čas u pitanje je li taj »osjećaj ovisnosti« konstitutivan, odnosno imanentan ljudskom biću, ili je on samo povijesno-prolaznog karaktera, najstarija književnost, kao i ova današnja, uočava ga i, uz druge komponente ljudskog djelovanja i života, prezentira ga u svojim djelima. Svjestan, naime, da njegov početak i svršetak nadmašuju sile ljudskog domašaja, — a upravo u tom početku i svršetku on gleda svoju sudbinu — čovjek se kroz svu povijest osjeća kao dio nečega što je mnogo subzistentnije, jače, trajnije. . . i u vezi s tim tražio je neki red i poredak ili, točnije, neku normu svojemu djelovanju.

Takvi osjećaji i spoznaje okrenuli su vrlo rano čovjeka prema Nečemu ili, bolje, Nekomu izvan njegovih prostora. Bilo je to nekada teško određivo poimanje totema, neke vrste lara, tabua i magijskih sila; drugi put nešto određenijeg božanstva, gotovo jednako kroz magiju i praznovjerje; ili, ponovno, čovjek se utjecao opet svojoj nepoznatoj sudbini, Fatumu, recimo, i Moiri, pomišljenim božanstvima, ili pak izravno Bogu. Svakako, unatoč solipsizmu i kojekakvim pijedestalima čovjeka i čovječanstva, čovjek od prvih početaka do dana današnjega nije mogao izaći iz svojih ograničenja i svojih defektibiliteta, stoga je u tom smislu stalno osjećao pred sobom i pred svojevrsnim oblicima Drugoga svoje promašaje i nedostatke, drugim riječima svoj grijeh i svoju krivnju.

Kao najopćenitiji i najelokventniji izraz čovjekova totaliteta, tj. svih momenata ljudskoga bića ili, još općenitije, ljudskog roda, književnost se od svojih prvih početaka s time susretala. Sjetimo se uzgredno da su prvi književni oblici nastali upravo iz osjećaja ljudske ovisnosti ili, ako baš hoćete, iz osjećaja krivnje i grijeha: da se umilostivi neko božanstvo, ljudi su sricali prve stihove, začimali prva literarna djela. Taj osjećaj krivnje, stvarne moralne krivnje, koliko god se on bistrio i pročišćavao tijekom vremena, nije prestao pratiti čovjeka, a s njim i njegova književna postignuća.

Kratak osvrt na problematiku krivnje i grijeha u starijoj književnosti

Sjetimo se ukratko najvažnijih djela iz prijašnjih razdoblja, da bismo se zatim nešto duže zaustavili na suvremenoj književnosti.

Za našu zapadnu evropsko-američku književnost, i ne samo književnost, nego i za sav naš način shvaćanja i izražavanja, kako ističe Erich Auerbach u svojem *Mimezisu*, najznačajnija su dva velika literarna djela koja stoje u temeljima evropske kulture: Sv. pismo i Homerovi epovi (*Ilijada* i *Odiseja*). Ovdje nije potrebno duljiti, samo spominjem poznate stvari: grijeh i krivnja — osjećaj krivnje i grijeha — prisutni su gotovo na svim stranicama tih magistralnih književnih djela. Sv. pismo nam je dovoljno poznato, stoga ću podsjetiti samo na osjećaj krivnje i grijeha u Homerovim epovima, kad pojedina božanstva kažnjavaju sad jedne, sad opet druge Homerove junake, zbog jednog ili drugog iznevjerjenja ili prekršaja.

Podimo naprijed. Grčka tragedija, zasnovana na mitologiji i osjećaju ljudske nemoći (druga riječ za krivnju i grijeh) pošla je istim putem. Od Eshilova *Okovanog Prometeja* do raznih varijacija Edipove »krivnje« i njegova tragičnog ispaštanja za »grijeh« — što će se poslije više od 20 stoljeća ponoviti u francuskoj klasičnoj tragediji (u Racinea npr.) — čovjek je u literaturi, u sudbinama pojedinih junaka, s jedne strane izražavao svoju sudbinu, a s druge svoje visoko shvaćanje o etičkom pozivu čovjeka i njegovoj nemoći da ga do kraja ispuni.

Možda je naša tema o krivnji i grijehu još jasnije izražena u srednjovjekovnom romanu ili pak u njemačkoj *Pjesmi o Nibelungima*, francuskim *Chansons de geste* — u kojima često dolazi do izražaja osjećaj krivnje ili, točnije, kazne kad se odstupi od viteških i kršćanskih moralnih načela.

Budući da je naša tema okrenuta više prema modernoj, posebno suvremenoj književnosti, spomenut ćemo ovdje samo neke starije pisce. Na prvo bi mjesto svakako došao Shakespeare. Njegov je *Macbeth* klasičan primjer literarne obrade grijeha i krivnje, zločina i grižnje savjesti. Ta je tragedija puna smišljenih krvoprolića, ali isto tako i teških posljedica: kazne, psihičkih mučenja i konačno samoubojstva lady Macbeth. Grijeh je tu prikazan u svojem najcrnjem ruhu, krivnja i kazna također.

Kad je riječ o grijehu i krivnji u literaturi, uz Shakespearea bismo mogli navesti niz pisaca iz starije književnosti, ali zbog kratkoće vremena spomenut ćemo samo tzv. francuske moraliste iz sedamnaestog stoljeća de La Bruyèrea, de La Rochefoucaulda, zatim Pascala, te iz prošlog stoljeća ruskog književnika Dostojevskoga. Njima su grijeh i krivnja vrlo važno, a često i glavno polazište u analizama ljudske ličnosti. Napominjem samo roman *Zločin i kazna* od Dostojevskoga. No moramo ipak podsjetiti da se i u mnogim drugim djelima iz starije književnosti vrlo često susreću grijeh i krivnja. Sjetimo se ovdje našega Gundulića, njegovih *Suza sina razmetnoga*, pa i *Osmana* i Marulićeve *Judite*. Jedan i drugi grade svoju viziju grijeha i kazne na postavkama Sv. pisma, tj. grijeh slijedi kazna.

Mogli bismo također spomenuti da je Dante u svojoj *Božanskoj komediji* na razne načine u to vrhunsko djelo upleo pitanje kazne i grijeha. Pa i sam se Goethe u *Faustu*, koliko god tražio nove putove samoafirmacije ljudskoga, na kraju svojega djela, u petom činu drugoga dijela, vraća kršćanskom poimanju ljudske sudbine, kroz koje ponovno izbija pitanje kazne i grijeha ili, točnije, čežnja za milosti i oproštenjem.

Možemo općenito kazati da se svi ti spomenuti pisci uglavnom uklapaju u kršćansko-religiozno poimanje etičko-moralne odgovornosti grijeha i osjećaja krivnje koji spontano izbija u dubinama ljudskoga bića kad se povrijedila ustaljena etičnost naravnoga moralnog reda, prema onoj klasičnoj: *Est lex non data, sed innata*, o kojemu je jasno govorio i sv. Pavao.

Dok su se, međutim, Dante i Goethe na svoj način dotakli problema grijeha i krivnje, Shakespeare i Dostojevski, u *Macbethu* i *Zločinu i kazni*, zašli su mnogo dublje, suptilnije, psihološki izražajnije u problematiku tog inače složenog pitanja o dubinama ljudske savjesti; otkrili su i u spomenutim djelima majstorski predočili potresnu dramu ljudske duše, u kojoj su glavni akteri upravo krivnja i grijeh.

PROBLEMATIKA KRIVNJE I GRIJEHA U SUVREMENOJ KNJIŽEVNOSTI

Nas ovdje u prvom redu zanima pitanje krivnje i grijeha u modernoj, odnosno u suvremenoj književnosti. Stvar je, dakako, ponovno složena. No moramo opet istaknuti da ćemo se ograničiti na opći pregled, iznoseći glavne odrednice koje odaju temeljna gledišta koja se susreću u širokoj panorami literarnih strujanja i misaonih shvaćanja.

Ono što smo do sada kazali odnosi se uglavnom i na modernu književnost. Ali, kako se moderna književnost sve više emancipira od određenih reli-

giozних shvaćanja, to se u toj književnosti isto tako sve više osjeća dah uovih misaono-slobodarskih strujanja i, što je vrlo često slučaj, val biološko-etičkog determinizma. Pogledajmo kako se to odražava u pitanju krivnje i grijeha.

Novo shvaćanje krivnje i grijeha

Dok je starija književnost, općenito, dakako na svoj umjetnički način, s prihvaćanjem određene fabule u romanu prihvaćala također i objektivističko shvaćanje etičkog vrednovanja, te u tom kontekstu mjerila i odnos grijeha i krivnje, odnosno odgovornosti i kazne, svijesti o vlastitom grijehu, ako se to tako može nazvati, nova je književnost, počevši već tamo od prošloga stoljeća, a posebno od početka ovoga, sa zbacivanjem čvrste pripovjedačke strukture, konkretno fabule u romanu i ustaljenih norma u poetici uopće, zbacila, možemo kazati, objektivističko načelo sigurnog normiranja i valoriziranja ljudskih čina i akcija, prihvatila je subjektivistička stajališta ili, što je još češći slučaj, stanoviti etički determinizam. Još u drugoj polovici prošloga stoljeća francuski teoretičar i kritičar Hippolyte Taine razvio je pozitivistička shvaćanja u teoriji književnosti, prema kojima je svaki pisac, i prema tome svaki stvarni ili fiktivni junak u književnim djelima, uvjetovan i određen s tri bitne odrednice, tri određujuća faktora ličnosti: porijeklo, sredina i stupanj razvoja (la race, le milieu, le moment). Ta tri determinirajuća čimbenika već prema »glavnoj sposobnosti« (faculté maîtresse) pripovijedača stvaraju glavne obrise pojedinih ličnosti u romanu. U njegovoj su koncepciji »krepost i opačina proizvodi (sredine), kao galica i slador«. Tu je teoriju, dakako ponešto promijenjenu, prihvatio naturalizam, Zola i Maupassant na primjer, a poslije njih u dobroj mjeri nastavio je evropski modernizam u istom smjeru. Determinizam je neko vrijeme bio mjerilo modernizma. Razni književni pravci koji su nastajali u našem stoljeću od dadaizma i futurizma do nadrealizma i modernog romana, odnosno tehnike »toka svijesti« i literature apsurdna ili još dalje do »novog romana« — iako su svaki na svoj način pokušali riješiti staru problematiku odnosa čovjek-stvarnost, u biti su zadržali, posebno na etičkom polju, staro modernističko načelo determinizma. Na taj su način grijeh i krivnja ponešto promijenili sadržaj: umjesto prijašnjeg religioznog osjećaja stvarne krivnje nastupio je sada biološki zakon nužde (Miller), sudbine (Malraux) ili, najčešće, životne uvjetovanosti (Huxley, Hardy, Romains). Pisci literature apsurdna, konačno, pošli su još dalje i postavili pitanje: ima li ikakva smisla etičko samosvladavanje? S njihova gledišta stvari se bitno mijenjaju. Za njih ništa nema smisla pa ni etika.

Koherentnost, odnosno ne-koherentnost svijeta bitna je pretpostavka velikih etičkih sustava i moralnih doktrina. Naime, ako je naš svijet osmišljen i koherentan, onda se moralni principi nužno nameću čovjeku i njegovu racioniranju. Ali, ako nema koherentnosti i misaono shvatljivog jedinstva, etika je, zaključuju, besadržajna ili, u najbolju ruku, samo neka konvencionalna mjera, u svakom slučaju relativistička i subjektivistička. A kako oni ne vide tu koherentnost i osmišljenost u svijetu, to onda i sva etička vrednovanja gube svaki smisao, razlažu predstavnici liter. apsurdna, koje slijede tzv. anti-drama i novi roman.

Književnost se tako u našem stoljeću našla u istom procijepu kao i suvremena filozofija: ili prihvatiti apsolutnu slobodu čovjeka, odbacujući sve dosadašnje moralne stege, a s time i razliku između dobra i zla, ili pak prihvatiti etički svijet vrednota, a s time i krivnju i grijeh — kao odstupanje od tih vrednota. U suprotnosti tih dviju postavki leže temeljna izvorišta sve problematike krivnje i grijeha u modernoj književnosti.

S druge strane, spomenimo i to, moderna književnost, sve tamo od sredine prošloga stoljeća, modificira svoja etička stajališta na taj način što sve rijeđe pristupa etičkim pitanjima u religioznom smislu; ona radije razglaba čovjeka, pa i njegovu krivnju i grijeh uglavnom samo s psihološkoga gledišta. Grijeh pomalo prestaje biti grijeh u tradicionalnom smislu riječi sve tamo od Dumasovih i Ibsenovih drama do najnovijih književnih ostvarenja, recimo Sarterovih *Riječi* ili *Tvrđave* Meše Selimovića iz 1970. godine.

Ne znači to, kako ćemo još vidjeti, da moderni pisci ne obrađuju problematiku krivnje i grijeha. Naprotiv. Grijeh i krivnja ostali su sastavni dio literarnog tkiva, kao što su dio i ljudskog života. Samo u novijoj literaturi grijeh i krivnja sve više gube svoj objektivistički, tradicionalno-etički, a time i religiozni, rekao bih transcendentni karakter; postaju dio situacije i ljudske sudbine, uvjetovani su ljudskim defektibilitetom, koji se prikazuje kao sasvim prirodan, ili psihičkom nepostojanošću, odnosno nekim drugim, najčešće »prihvatljivim« motivima.

Istini za volju teško je svrstati sve nijanse literarne fikcije i moralne odgovornosti u strogo određene granice i norme. Činjenica je da se — dok se s jedne strane olako prelazi preko najosnovnijih etičkih postavki te traži samo neki društveni kodeks — s druge strane, pa čak u istih pisaca, u drugim djelima zastupa vrijednost temeljnih etičkih načela; u njima se naravno ističe krivnja i osuđuje grijeh. Mogao bih odmah kazati da su se na tom području, iako više problemski negoli etičko-tipski s pitanjem krivnje i grijeha često suočavali upravo neki areligiozni pisci (Sartre, Malraux, Camus, na primjer).

Društveno-etički aspekti i motivi krivnje i grijeha u suvremenoj književnosti

Više negoli u religiozno-transcedentnom smislu, u suvremenoj se književnosti osjeća prisutnost krivnje i grijeha na društvenom području, odnosno u granicama samoljudskoga. Čovjek je s jedne strane mjerilo morala, a s druge, s tim u vezi, grijeh, kažu, samo njega pogađa.

Već je tamo koncem prošloga stoljeća psihološki roman (Dostojevski, P. Bourget) zašao duboko u pitanje grijeha i krivnje, ali ga je u biti sveo na neku vrstu dubinske psihologije ili, bolje, na intimno prebiranje po svijesti i savjesti literarnih junaka, koji u sebi, u svojem zatvorenom svemiru proživljuju često teške posljedice krivnje i grijeha. Pod utjecajem tog psihološkog romana, koji je iz Rusije prešao najprije u Francusku i onda zahvatio polako stari i novi kontinent, javlja se u novijoj književnosti čitav niz životnih nemira, koji lebde nad sudbinom čovjeka, nešto kao trajni teret i mora; najčešće kao glas »unutrašnjeg« čovjeka, glas

ljudske savjesti, u kojemu se istodobno miješaju tradicionalno-moralna, dobrim dijelom kršćanska-religiozna shvaćanja s novim slobodarskim duhom čovjeka, kojega, unatoč njegovu trganju veza s Bogom, nešto muči poput Kantova kategoričkog imperativa, nešto što mu i nehotice predbacuje da se iznevjerio sam sebi, svojim unutrašnjim ljudskim dubinama, svojem načelu, pozivu ili idealu, odnosno idejnim i ideološko-društvenim principima uz koje je u određenom času pristao.

Poznato je da se i junaci pisaca koji ne prihvaćaju kršćanska religiozna polazišta, npr. Simone de Beauvoir, Moravia, Sartre, Brecht, Šolohov, Camus, Kafka, Malraux — vrlo često susreću s ljudskim nemirom, s krivnjom, mogli bismo slobodno kazati grijehom — iako taj »grijeh« ne smijemo shvaćati u doslovnom teološkom smislu, jer koliko god odavao i neku transcendentnu dimenziju povrede pravde, humanizma, ljudskog dostojanstva ili moralnog integriteta, taj »grijeh« u biti ostaje uvijek u granicama samo ljudskoga.

Navest ću jedan odjeljak iz Camusevih *Pisama njemačkom prijatelju*, u kojemu ćemo osjetiti istodobno osjećaj grijeha i krivnje ili, točnije, samo ljudske odgovornosti.

»Mi smo dugo vjerovali da ovaj svijet nema višeg razloga i da smo mi promašili, govori Camus svom prijatelju Nijemcu. Ja to još na neki način vjerujem. Ali ja sam povukao drugačije zaključke od onih o kojima ste mi vi tada govorili i koje ste vi ima toliko godina pokušali uvesti u Povijest. Da sam vas stvarno slijedio u onome što vi mislite, smatram danas da bih vam morao dati pravo u onome što vi danas činite (ovo je pisano 1944. g.). A to je tako važno, da se moram tu zaustaviti...«

»Vi niste nikada vjerovali, nastavlja autor, u smisao ovoga svijeta i vi ste iz toga povukli zaključak da je sve jednako, i da se dobro i zlo određuju prema tome kako se prohtije. Vi ste pretpostavili da u odsutnosti svakog ljudskog ili božanskog morala jedine vrijednosti jesu vrijednosti koje ravnaju životinjskim svijetom, tj. nasilje i prevara. Vi ste tako zaključili da čovjek nije ništa i da se može ubiti njegova duša...« — »Da sve kažem, vi ste izabrali nepravdu...« »Ja sam, naprotiv, izabrao pravdu, da bih ostao vjeran zemlji. Ja i dalje vjerujem da ovaj svijet nema višega smisla. Ali znam da nešto u njemu ima smisla, a to je čovjek, jer je on jedino biće koje zahtijeva da ga (smisla) ima.« (A. Camus, *Essais*, nrf de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1965, str. 239—241).

Ovdje nam je uočljiv osjećaj moralnosti i obveze, dotično krivnje i grijeha, ali se, kako smo vidjeli, etičnost i obveza izravno prenose na apsolutnu Pravdu, pravičnosti, odnosno ljudskog integriteta. Čovjek ili, na drugim mjestima, društvo postaju temeljne odrednice morala.

U istom smislu bismo mogli analizirati Camusev roman *Pad*. Pad je, znajemo, blaža riječ za grijeh. Čitav roman je u stvari jedna ljudska ispovijed. Tu ispovijed bismo mogli promatrati s čisto psihološkog stajališta potrebe povjerenja. Ali se, unatoč tome što autor smatra da nema nikoga tko nam može oprostiti, čitav ovaj roman shvaća kao mučno, rekao bih religiozno traženje izlaza iz tragične situacije krivnje i grijeha u kojima se nalazi moderni čovjek, koji ne prihvaća Boga.

Grieh i krivnja, stvarni grieh i krivnja, sa svojim pravim imenom i sadržajem, tvore osnovno tkivo ovog modernog romana.

Mogli bismo ovdje nabrajati i analizirati i druge pisce; u svakom slučaju, možemo kazati da se grieh i krivnja često pojavljuju u romanima pisaca raznih smjerova i tendencija, dakako uvijek s određenom grižnjom u duši književnih junaka, premda ta grižnja nije uvijek jednako, dotično nije uvijek religiozno motivirana.

Kao što je Raskolnikov u *Zločinu i kazni* uporno ponavljao u svojoj grižnji i nemiru da on nije ubio staricu, nego da je ubio načelo: Načelo sam ubio, tako i moderni čovjek na sličan način ne osjeća toliko krivnju zbog grieha kao grieha, ali osjeća svoj promašaj, svoje iznevjerenje samu sebi ili pak društvenim, idejnim ili, često, naravnim normama ljudskog etosa, unutarnjem imperativu ili prihvaćenom načelu.

Spomenuo bih ovdje Dudincev roman *Nije sve u kruhu*, u kojemu taj suvremeni ruski pripovjedač tako jetko predbacuje modernomu čovjeku njegove prekršaje i zastranjenja, njegova iznevjerenja temeljnim društvenoetičkim principima, kad u liku direktora Drozdova riše samovolju i sebičnost suvremenih birokrata, odnosno kada preko svog drugog junaka inženjera Lopatkina pokušava rehabilitirati čovjeka upornim isticanjem ljudske savjesti. Grieh i krivnja poprimaju ovdje široke društvene dimenzije.

I naš Krleža, koliko god u svojim društveno-etičkim analizama ili meditacijama o čovjeku davao u biti sliku jednog vremena i jednog društvenog sloja, odaje s druge strane neminovno posljedice društveno-etičkih odnosa u građanskom društvu. Sjetimo se njegove trilogije *Gospoda Glembajevi*. Stvar nam postaje uočljiva kada sam Leone, izdanak tog već trulog klana, u jednom času shizofreničkog delirija, poslije tolikih odvratnih čina staroga Ignaca Glembaja, izravno dobacuje ocu sve njegove zločine i griehje. Leone je tada svjestan krivnje koja se zbog prijestupa njegove porodice osvećuje posljednjim Glembajevima. Leda to ponovno na svoj način potvrđuje. Krivnja i grieh, iako nisu zahvaćeni u svojoj religioznoj dubini, tvore u biti onaj tragični sadržaj Krležine glembajevštine. I što je važno, čovjek u literaturi snosi posljedice svojih društveno-etičkih zastranjenja, dotično grieha.

Kad govorimo o društveno-etičkom aspektu književnih djela i u vezi s tim o krivnji i griehu, moramo makar uzgredno spomenuti neke suvremene pisce i djela, koji govore o ratnim prilikama i zločinima. I tamo se javlja otvoreno osjećaj krivnje i grieha. Uzmimo roman Irvina Shawua *Mladi lavovi*, ili pak Norberta Mailera *Goli i mrtvi*, ili Hemingwayev *Kome zvono zvoni* — uvijek se javlja isti refren: problem ratnih zločina koji poput more tište savjest čovječanstva. Krivnja i grieh ovdje se redovito prebacuju na neke društveno-biološke zakone, odnosno na »nečistu savjest pojedinca« ili pak na kolektivnu svijest društvenih zajednica. I u ovim se romanima, iako se u njima u dobroj mjeri napuštaju kršćanska religiozna stajališta, osjećaju religiozni motivi koji sile na mahove junake romana da svoju odgovornost dovode u vezu s religijskim postavkama. »Biblija je, veli I. Shaw, vjerojatno odštampana

milijardu puta, a jedna jedina patrola od petorice ljudi u oklponim kolima može pedeset puta prekršiti Deset zapovijedi u ciglo pola sata...« (*Mladi Lavovi*, Zora, Zgb, pr. Dušan Čurčija, 1963., s. 307).

I Mailer uz kojekakve scene nerijetko doziva svojim junacima u pamet osjećaj krivice, i kolektivne i osobne. Tako, na pr., prikazuje vojnika koji je osjetio krivicu nasilnog ubojstva: »Iziđe mu pred oči kako (njegova žrtva) pada i pada, i ta ga slika parnu po hrptenjači kao kreda kad zaškripi po školskoj ploči. Počinio je grijeh i bit će kažnjen« (N. Mailer, *Goli i mrtvi*, pr. Dušan Čurčija, Zora, Zgb, 1959, str. 674). A Robert Jordan, junak iz Hemingwayeva romana *Kome zvono zvoni*, razmišlja o svojim činima u jednom nemirnom solilokviju: »Zar imaš pravo da ubijaš bilo koga? — Ne, odgovara. Ali moram. — Zar ne znaš da se ne smije ubijati? — Znam. — Pa ipak to radiš? — Da. — I još potpuno vjerujući da se boriš za pravednu stvar? — Da«, zaključuje Jordan. Ova me scena ponovno podsjeća na dramu *Pravednici*, koji suprotno od junaka iz *Nečistih ruku*, pod cijenu života, odbijaju da ubiju nevina čovjeka, jer je u njihovoj duši teži osjećaj krivnje i grijeha zbog ubijanja nevinih, negoli njihova vlastita smrt.

Iako svi ti pisci, kako sam istaknuo, ne gledaju na krivnju i grijeh s religiozno-teoloških polazišta, u njima očito, makar podsvjesno, vrlo često progovara naravni osjećaj religioznog etosa koji transcendirira materijalni osjećaj akta ili, s druge strane, određene dužnosti. Naveo bih ovdje, samo uzgredno, misao iz Sartreove drame *Iza zatvorenih vrata*. Pozadina je radnje u biti filozofska i psihološka, ali je sadržaj u stvari etičke naravi. Tri lica ove drame, tri kostura, Inès, Estelle i Garcin, na jedan neobičan, infernalan način doživljavaju svoj pakao zbog toga što u životu nisu ostvarili svoj pravi lik, što su se iznevjerili svojoj mogućnosti samoostvarenja u svom izboru.

Krivnja i grijeh kao konstitutivni dio ljudske prirode

Krivnja i grijeh, dakle, u modernoj književnosti vrlo često idu skupa, ali im, kako smo već djelomično vidjeli, motivacija nije baš uvijek religiozna. Dok je u nekim djelima starije književnosti sama fabula satkana na neposrednom odnosu grijeha i krivnje s jedne strane, i kazne s druge, sada se, u suvremenoj književnosti, sam proces krivnje i grijeha odvija više na nekom unutarnjem psihološkom planu; psihološki momenat općenito prevladava nad religioznim motivima. Grijeh je, kada je već o njemu riječ, samo sastavni dio čovjekova života.

U Ionescoovim i Beckettovim dramama čovjek je na prvi pogled kriv za svoje propuste, ali kada se dublje prodre u ta djela, onda se primjećuje misao pisca, da čovjek nije ništa kriv; kriv je, naprotiv, položaj u kojemu se nalazi. Isto je tako u nekim Malrauxovim, Hardyjevim i Haxleyjevim romanima. Osjeća se tamo podvala i izdajstvo, socijalna izrabljivanja, nasilje tehnike i društvenih sustava ili čak ratna pustoš, ali kao da nitko nikome nije kriv, jer nema nikoga tko bi čuvao red. Stoga se manje-više u svim takvim djelima grijeh i krivnja reflektiraju u raznim neuspjesima ili pak u intimnim dubinama svijesti pojedinih junaka. Ipak u najviše slučajeva moderna književnost prilazi krivnji i grijehu

kao nečemu što je sastavni dio čovjeka i njegova položaja. Pitanje sentimentalnih odnosa i seksualnog doživljavanja ili široki spektar pitanja društveno-gospodarskog karaktera, ono što bismo mi teološki sveli na šestu, sedmu i osmu zapovijed, pisci najčešće shvaćaju i obrađuju u čisto literarnom smislu, tj. kao sastavni dio literarnog tkiva, odnosno sastavni dio ljudske prirode, ne pokazujući nikakvu spremnost da bi taj momenat religijski moralno valorizirali. Prema onoj Terencijevoj: »Homo sum, humanum nil a me alienum puto«, suvremeni literati istim osjećajem i životnom nužnošću pristupaju raznim društveno-etičkim problemima, kao da to i nisu etički problemi, već jednostavno sastavni dio ljudskoga života, dotično pripovjedačkog tkiva. Međutim, i kad ne ističu grijeh kao grijeh u etičkom smislu, književnici ga iznose i priznaju kao činjenicu. S tim u vezi spomenuo bih najnoviji roman našega književnika Ivana Raosa *Prosjaci i sinovi* pa i njegovu biografsku trilogiju *Vječno žalosni smijeh*, ili, recimo, drame Arthura Millera. Ne ulazeći izravno u moralne ocjene, pisci najčešće upliću tragiku krivnje i grijeha u ljudsku dramu, odnosno u životne drame svojih junaka. Zanimljivo je ipak da sami akteri tih čina osjećaju na mahove svoja djela manje vrijednim, ili čak nemoralnim u širem smislu riječi, ali oni to vrše, i pisci to pričaju i prikazuju kao nešto sasvim obično, naravno; kao nešto možda što nije uvijek u skladu s tradicionalnim, konvencionalnim ili pak religijskim moralom, ali je ne manje zato nužni pratilac ljudske svakidašnjice.

Spomenimo ovdje nekoliko naših i stranih pisaca: Krleža, na pr., pa Andrić, Selimović, Marinković i Slobodan Novak, a u svjetskoj literaturi: Beckett, Ionesco, Salacrou, američki dramatičari: Miller i Williams, pa onda redom Brecht i Moravia, Solženicin i Pasternak. Podsjetit ću samo na Pasternakova *Doktora Živaga*: kako je u tom djelu utkan grijeh u svakodnevni život, da čitalac ne može ni doživjeti umjetničku fikciju romana bez Živagovih avantura. Grijeh, nazovimo ga tako, predstavlja tu samo jednu opipljivu dimenziju Živagova života. Bez tih literarnih motivacija Živagova zapleta — Živago ne bi bio Živago, ne bi bio junak romana... Želim ovim naglasiti samo najobičniji literarni postupak: jednostavno upletanje grijeha, a redovito i krivnje, u svakodnevne dogodovštine literarnih junaka, bez čega se literatura gotovo ne može ni zamisliti. Značajne su u tom pogledu Mauriacove riječi iz njegova eseja *Literatura i grijeh*: »Ništa neće moći učiniti da grijeh ne bude sredstvo pisca, i strast srca njegova svagdašnja hrana. Opisivati ih bez stanovitog 'izazova', kako nas poziva Maritain, veli Mauriac, može, bez sumnje, filozof i moralist, ali ne i književnik.«

I doista pisci tako i postupaju, najčešće prikazuju grijeh kao konstitutivni dio ljudskoga života, a često i ljudske naravi. Spomenimo i to da se u opisivanju grijeha u literaturi osjeća da se događa nešto što nije na razini etičkih normativa ili, još češće, prihvaćenih društvenih norma, ali se ostavlja »prozorčić« kroz koji se jasno vidi da se radi o nečemu što je tako sraslo s čovjekom, te se ta moralna skretanja smatraju neizbježnom sudbinom ljudskoga života.

Još su stari grčki tragičari shvaćali da se čovjek ne može oduprijeti svojoj sudbini, iz čega je nastao literarni oblik Edipova kompleksa kao po-

seban aspekt ljudskog determinizma, prema kojemu čovjek griješi i istodobno se kaje, a da ni za što u stvari nije kriv. Spomenuo bih u tom smislu, dakako ponešto drugačije motiviranu, Sartreovu dramu *Muhe*, u kojoj Orest u svojoj pobuni prema Zeusu istupa na račun kršćanskog poimanja causae primae i ljudske slobode. Stvorio si me, dobacuje otprilike Orest Zeusu, kako si htio, a sada ja radim prema determinantama tvoje stvaralačke zamisli, radim u svojoj slobodi što ja hoću. U tom svom shvaćanju Orest ne osjeća krivnju i grizodušje zbog zločina nad Egistom, što Elektra doživljava s bolnim osjećajem straha i grižnje koju joj izazivaju rojevi muha poput starih zloglasnih Erinija koje su se okrutno osvećivale. Ovdje se osjećaju glasovi Nietzscheova shvaćanja da je ljudski moral u svojoj slobodi s onu stranu dobra i zla. Sloboda, smatra Sartre, oslobađa od krivnje i grizodušja.

Ne želim izravno ulaziti u filozofska pitanja o grijehu i odgovornosti, koja s čisto filozofskih pozicija postavljaju dva najistaknutija pisca-filozofa našega stoljeća, Sartre i Camus, navest ću radije shvaćanje Thomasa Hardyja koji u svojem romanu *Tesa iz porodice d'Urbervilles*, kroz tragičnu povijest jedne mlade žene, osuđuje u stvari društvo i Tesinu okolinu. Iako griješi, Tesa u biti nije ništa kriva; materijalni krivac i stjecajem prilika tvorni ubojica, ona u očima autora i čitatelja ostaje nevina, *Čista žena*, kako je naziva Hardy; žrtva društva i životnih prilika. Stoga njezina smrt na vješalima »osuđuje druge, a ne nju«.

Od te društvene ili, u drugim slučajevima, konstitutivno-voljne uvjetovanosti grijeha nije velik razmak do novog shvaćanja starog fatalizma kakav je prikazan u nekim Sofoklovim i poslije Racineovim tragedijama. Čovjek kao da mora »griješiti«.

Ovdje bih ponovno spomenuo djela danas najistaknutijih dramatičara francuskog izraza, Irca Becketta i Rumunja Ionescoa. I jedan i drugi naizgled bježe od izravnog spočitavanja grijeha i krivnje, ali, s druge strane, na jedan ironičan način, raščlanjuju oni suvremenog čovjeka i društvo u cjelini, iznoseći s nekim sarkastičnim patosom slabosti i promašaje ljudske rase, nad kojom se u njihovim dramama osjeća više fatalizam negoli vedri svemir »slobodnoga izbora«.

Spomenimo i neke naše pisce koji se bave sudbinom čovjeka i istodobno u tom smislu pitanjem grijeha i krivnje. Krleža se, vidjeli smo, u svojim romanima i dramama (*Povratak Filipa Latinoviča*, *Gospoda Glembajevi*) dotiče pitanja grijeha i njegovih posljedica tijekom nekoliko generacija. Slobodan Novak u pripovijesti *Tvrđi grad* i romanu *Mirisi, zlato i tamjan*, Meša Selimović u svojim romanima *Tvrđava* i *Derviš i smrt*, pa Marin-kovićev *Kiklop*, neka Andrićeva i Desnićina djela — u nizu meditacija ili čak književnih solilokvija raščlanjuju sudbinu čovjeka i konkretni život i kroz prizmu krivnje i grijeha, koji, kako smo napomenuli, tvori sastavni dio ljudskog života. Miješaju se tu povijesno-religiozni osjećaji krivnje s misaono-filozofskim razmatranjima ljudske sudbine. Nema tu nekog moraliziranja ili dociranja, ali je etička dimenzija ljudskog bića ipak zahvaćena. Determinizam ljudske sudbine, pa čak i krivnje i grijeha, i ovdje je stalno nazočan. Navest ću jedan odjeljak iz Selimovićeve *Tvrđave* koji će nam izravno ilustrirati čitavu stvar:

»Trebalo li onda da ostanem nepokretan — pita se glavni junak romana, Ahmet Šabo, pošto je uočio kako svijet unatoč njegovim drugačijim htijenjima ide svojim tijekom — i da ostavim svijetu da ide svojim tokom, svakako ništa izmijeniti ne mogu? Svi razlozi, nastavlja, govore da je to najbolje, samo mi jedan ne da mira: razlog savjesti. Ne znam odakle mi, ne znam šta će mi, smeta mi da živim, a ne mogu da ga se otremem.

Ostavi me, kažem toj nezvanoj savjesti, šta ćeš mi nemoćna! A ona čuči u nekom kutu mene, ponekad pospana, ponekad budna, ali me ne napušta. Smiješna si, kažem, tako nekorisna. Ti si moj suvišak. Ne radujem se što te imam, ne osjećam zadovoljstvo što si se nastanila u meni, ti nisi moja plemenitost već moje oštećenje. Zašto nisi našla nekog moćnog, snažnog, neustrašivog a poštenog? Ako takva nema, što sam ja kriv?« (*Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, s. 353—354).

Čovjek je, dakle, uza sve svoje nastojanje nemoćan da promijeni svijet, ali i nemoćan da promijeni svoju savjest. Stoga Selimovićev junak Ahmet Šabo savjetuje ono što treba činiti da se više ne bude kužan, tj. ako se ne može pomoći čovjeku da se spasi, a ono barem ne treba otežavati poteškoće i zla u kojima se on nalazi. Stoga se Ahmet bori i ostaje »moralno čist«.

Ima nešto opet u suvremenoj književnosti što bi se moglo šablonski okrstiti odnosom grijeha i krivnje, prekršaja i njegovih posljedica, ali što u stvari pisci prikazuju iz svojega literarnog kuta koji graniči negdje s fatalizmom ili genetičkom uvjetovanošću. Vrlo je često takvo stajalište modernih pisaca. Ja ću ovdje spomenuti samo jedan aspekt takva gledanja na lik i sudbinu žene u literaturi.

Kada naime pisci opisuju sudbinu žene, onda je vrlo često njezin lik, unatoč određenim vrlinama i plemenitostima, rekao bih, iskonski sapet. Klasičan je primjer za to već prije spomenuti lik Tese, ali to je uočljivo u brojnim djelima od romana *Gospođa Bavary* do Bernanosovih ženskih likova ili nekih junakinja iz pripovijesti Ive Andrića. Žena je u književnosti često genetički determinirana i poput ukletog Žida ona nosi sa sobom, sa svojim teretom majčinstva, tj. nježnosti i podatljivosti, i svoj teret prokletstva. Američki književnik Faulkner, npr., kaže sam za jedan svoj ženski lik: »Kobna žena, i znala je to: primila je Kob od Usuda, a niti ju je morala tražiti niti od nje bježati.« (*Krik i bijes*, Naprijed, preveo Stjepan Krešić, Zagreb, 1965, str. 352). U Andrićevoj zbirci, *Jelena žena koje nema* ta »ukletost« dolazi također do izražaja; upravo u prvoj noveli u toj zbirci, *Anikina vremena*, Anika je sa svojom ljepotom, svojim spontano nabrekliim i razuzdanim životom, kojemu bi se i sama najradije, kad bi mogla, na mahove oduprla, simbol te uklete sudbine žene, koja nije gospodarica ništa promijeniti. A da bi taj teret sudbine još tragičnije izgledao, Anika ispašta svoju »krivnju« nasilnom smrću. Suludi brat je krvnički ubija u času shizofreničkog napada. Ništa bolje ne prolazi ni sudbina *Mare mislosnice* u istoj zbirci. Žena je naime sa svojim osjećajem ljubavi i majčinstva, koji slijedi tjelesno sjedinjenje, tragičan usud u kojemu najčešće strada upravo sama ona.

No ovdje se postavlja jedno kud i kamo šire, potpuno teološko pitanje koje je smisljeno postavio revoltan preteča modernizma i svega ovog lite-

rarnog determinizma u odnosu na grijeh i krivnju u književnosti, lucidni paranoik Baudelaire: »O stvoritelju! — obratio se on izravno Bogu — može li postojati odvratnih (grešnih) bića u očima onoga koji jedini zna zašto ona postoje, kako su postala i na koji način su mogla ne postati . . .« Zanimljivo je da će ovu misao kao motto svojim romanima izravno prihvatiti najveći kršćanski pisac našega stoljeća, akademik i nobelovac, François Mauriac (usp. *Tèrese Desqueyroux*).

Religiozni aspekti krivnje i grijeha u književnosti

Činjenica je, to smo već uočili, da se uz druge elemente ljudskog egzistencijala vrlo često susreću i grijeh i krivnja u književnim ostvarenjima. No iako se često susreću, nije uvijek lako otkriti temeljna izvorišta i opredjeljenja književnog etosa. Kao sastavni dio ljudskog života i literarne naracije, grijeh i krivnja se najčešće tako egzistencijalno tretiraju, da ih je teško izdvojiti iz cjelokupnog pripovjedačkog tkiva i svesti na jedan religiozno-moralni nazivnik. Mi smo istina skloni u mnogočemu osjetiti povezanost između etičkih momenata ljudske prirode i religiozne stvarnosti; no to ne mora biti uvijek potpuno ispravno, posebno ne u umjetnički oblikovanim književnim djelima. Čovjek osjeća neku etičnost i kad izravno ne vjeruje u Boga. To potvrđuje i suvremena literatura. Činjenica je da neki etički elementi krivnje i grijeha mnogo snažnije izbijaju npr. u nekim Camusevim djelima, negoli, recimo, u djelima najistaknutijeg katoličkog pisca našega stoljeća, već spomenutog Mauriaca.

No unatoč tome, iako ne možemo mjeriti apsolutni stupanj religioznosti, moramo općenito priznati da se manje-više u svih spomenutih autora ili još općenitije u svim istaknutijim literarnim djelima na jedan ili drugi način osjeća upravo religiozni osjećaj ili, točnije, religiozna motivacija krivnje, odnosno grijeha. Istina, ta motivacija nije izrijeком spomenuta, nije moralistički religiozno prikazana, ali u osnovi svih pitanja o krivnji i grijehu, negdje jasnije, negdje manje jasno, opaža se religiozna dimenzija transcendentnog morala koji najčešće izvire iz religioznih shvaćanja bilo pojedinih pisaca, bilo pak njihovih literarnih junaka.

Mogli bismo sigurno potankom raščlambom pronaći da su čak na dnu Sartreove, Malrauxove, Camuseve, Moravijine itd. etičke problematike, odnosno pitanja grijeha i krivnje u njihovim djelima, ma kako ih oni shvaćali, u stvari religiozna polazišta, kojima se oni koji put namjerno suprotstavljaju, drugi put ih samo prikazuju ili opet, u težnji da pokažu neka druga izvorišta grijeha i krivnje, traže svoja rješenja kao pandant kršćanskim etičkim shvaćanjima. Imam, naime, opći dojam da je problematika krivnje i grijeha, koliko god u pojedinih pisaca izvirala čak iz areligioznih gledišta, u osnovi u uskoj vezi baš s religioznim shvaćanjima grijeha i krivnje? Istini za volju, moramo kazati da se tu u pozadini ne radi o raju ili paklu, tj. o religioznoj svijesti sankcije, ali onaj naravno-religiozni instinkt transcendentnog vrednovanja svojih djela, iza kojega stoji vječna norma, Pravda ili Vrednota, gotovo je uvijek nazočan u svijesti literarnih junaka, pa makar se na mahove zbog literarnih motivacija ili stvarnih neslaganja oni tome opirali.

Stranac, npr., junak istoimenog romana, nijeće do kraja svaku etičku vrijednost ljudskih čina. On se ne kaje ni poslije najokrutnijeg djela, ubojstva iz predomišljaja. Ali s druge strane svojim odbijanjem svećenika, svojim revoltom prema religioznim vrednotama, on očituje u osnovi svoje unutarnje religiozno sukobljavanje koje je prešlo u antireligioznost. Orest i posebno Elektra u *Muhama*, koliko god se suprotstavljali kršćanskom poimanju morala, ne mogu se potpuno osloboditi čisto religioznih motivacija koje pred njima iskrsavaju u času namjernog ubojstva. Elektra se ne može otresti Erinija koje joj se u nekom halucinantnom stanju osvećuju.

Mogao bih ilustracije radi ovdje spomenuti i Gidea. Zanimljiv je taj pisac upravo s etičko-religioznog gledišta. Vatreli puritanac, dospio je on do najsmionijih etičkih zaključaka. On na mahove posebno uživa u isticanju grijeha (*Zemaljska hrana, Amoralist*), drugi put ponovno prenatraglašeno ističe krivnju i grijeh da bi istodobno potvrdio kako su ta krivnja i grijeh suvišni, nekorisni (*Uska vrata*), konačno izmišlja tzv. »bezrazložni čin«, da bi na taj način potpuno prešao preko svake krivnje i grijeha (*Vatikanski podrumi*). Sve su to, međutim, pokušaji da se do kraja oslobodi religioznih shvaćanja koja su mu bila u mladosti tako snažno utisnuta u dušu. Ali tim svojim odbijanjem religioznoga, s druge strane, on neprestano, makar u negativu, potvrđuje izvorišta religiozne prisutnosti u sebi i u svojim junacima.

Uostalom, opisujući svakodnevni život i shvaćanja literarnih aktera, pisci najčešće, bez obzira na svoja osobna uvjerenja, otkrivaju religiozni karakter grijeha i krivnje u svijesti svojih junaka. Mogli bismo nabrajati čitave nizove takvih primjera, ali ćemo stvar osvijetliti s romanom toka svijesti Villiam Faulknera, *Krik i bijes*. Satkan od čudnih asocijacija svakodnevnih zbivanja u obitelji Compson i intimnih osjećaja njezinih članova, ovaj moderni roman s najizazovnijom tehnikom iskaza, obrađuje u stvari raspadanje jedne stare »časne« obitelji, koja doživljava potpunu tragiku upravo u času kada je mlada Caddy svojim seksualnim promiskuitetom izdala čast obitelji. Grijeh i krivnja od toga časa toliko su se usjekli u svijest obitelji Compson da će Caddyn brat Quentin zbog toga odabrati smrt, utopit će se namjerno u rijeci Charles kraj havardskog sveučilišta. Smatrao je da će jedino »smrću, koju patološki voli, te čistim plamenom pakla očistiti i iskupiti Caddyn stvarni i svoj preuzeti grijeh«. (Usp. Stjepan Krešić, *Pokušaj interpretacije*, u *Krik i bijes*, str. 32). Stara Dilsey nije mogla više ni pogledati sliku grešnice, »jer ona zna, kaže, Faulkner, da Caddy ne želi biti spašena, nema više ništa, smatra ona, što je vrijedno da bude spašeno, jer ništa nije vrijedno da se izgubi što ona može izgubiti« (*Krik i Bijes*, s. 358). Drugim riječima, onoga časa kada je Caddy pala, sve je više propalo. Takav je bio osjećaj kršćanske tradicionalne sredine u kojoj je Caddy odrasla.

Krivnja i kazna u religioznom smislu prve su se pojavile u Quentinovoj duši: »Kada bi ondje prijeko bio samo pakao, pomišlja on: čisti plamen i nas dvoje više nego mrtvi...« »Samo ti i ja onda, nastavlja, posred prokletstva i strahote ograđeni čistim plamenom.«

Grieh dakle vrlo često izaziva asocijacije kazne, religiozno shvaćeno pakla. To je posebno uočljivo u kršćanski orijentiranih pisaca. Navest ćemo ovdje Bernanosa. Bernanos, spomenimo i to, u taj svakodnevni osjećaj krivnje i grijeha često uvlači demonske sile. Sotona kao da je glavni akter pri smišljanju opakih djela i izvršenju teških zločina. Njegovi romani: *Pod suncem Sotone*, *Dnevnik seoskog župnika*, *Nova povijest Mouchette*, *Gospodin Ouine* puni su religioznog doživljavanja krivnje i grijeha. No što je karakteristično za Bernanosa: jest zapravo neprestana borba grijeha i milosti u ljudskom životu. Čovjek je prema Bernanosovim shvaćanjima, kako ćemo još vidjeti i u djelima Françoisa Mauriaca, u neprestanoj borbi s grijehom, sa sotonom, sa zlom; i samo je milost kadra da pomogne, nadjača i oslobodi.

I Mauriac, kad smo se već dotakli tako zvanog katoličkog romana, i Mauriac u svojim djelima, možda daleko više nego koji drugi pisac, obrađuje problematiku grijeha. Mislim da neću pretjerati ako kažem da je grijeh u svojim raznim oblicima osnov literarne potke u Mauriacovim romanima. On tvori temeljne niti naracije u njegovim književnim djelima: *Poljubac gubavcu*, *Roditeljici*, *Vatrenoј rijeci*, *Pustinji ljubavi*, *Farizejki*, *Terenzi Desqueyroux*, *Zmijskom spletu*, itd. Ali ono što je njegova vlastita značajka, piše sam on 1923. u povodu Vatrene rijeke, jest to što on u djelo gotovo naturalističkog sadržaja, to jest poroka i grijeha, uvodi milost; naravno ne da bi profanirao religiozno, nego zbog toga jer je takva njegova vizija svijeta i ljudske sudbine. On vjeruje da svatko mora proći kroz vatru strasti, odnosno grijeha i milosti. Borba je tu neminovna.

Osjećaj krivnje i težnja za pobjedom temeljni su movensi koji s određenom tendencijom motiviraju i razvijaju Mauriacovu naraciju. Biti svet, tvrdi Mauriac, znači slijediti Evanđelje, tj. boriti se ili, drugim riječima, grijesiti i »dizati se«. Pad i otkupljenje, ističe on, nisu samo povijesna činjenica. Oni su prisutni u svijetu. To je životna borba, sam život. Križ i Adam historijski su uzroci onoga što se događa. Sam proces se, međutim, zbiva u nama. Mi proživljavamo pad i otkupljenje. Današnji svijet i čovjek, potvrđuje on, niti su sagriješili, niti se otkupljuju jednom zauvijek. Proces grijeha i otkupljenja dugačka je povijest našega života. Stoga su Mauriacove pripovijesti odraz toga životnog procesa. To je borba strasti i milosti.

Da završimo. Grieh je, dakle, česti pratilac suvremenih književnih ostvarenja. Kao sastavni dio ljudskog egzistencijala, on je u stvari i sastavni dio literarnih djela. Taj grijeh međutim, suvremena literatura promatra s raznih gledišta. Kao što su općenito u životu ta gledišta najčešće podijeljena i opet izmiješana, tako se to događa i u današnjoj književnosti. U svakom slučaju, činjenica je da se, općenito rečeno, i u literaturi grijeh osjeća nečim lošim, pogrešnim, promašenim. Bilo da ga pisci shvaćaju kao društveni prekršaj, bilo kao sastavni dio ljudske sudbine, bilo da o njemu filozofski razglabaju, ili ga pak rišu literarnim bojama kroz prizmu religioznih poimanja — oni redovito s njim povezuju i osjećaj krivnje, dotično promašaja, manje vrijednosti, grižnje savjesti ili kakvih drugih bilo društveno-etičkih, bilo samo psiholoških i životnih nemira, ili pak religiozne svijesti koja transcendirira samo ljudske obveze i sankcije.